

Cemal Paşa Suikastı İle İlgili İddialar ve İki Yeni Belge

Allegations Regarding the Assassination of Cemal Pasha and Two New Documents

Mustafa ÇOLAK*

ORCID: 0000-0001-83103766

Makale Türü: Özgün Araştırma

Article Type: Original Research

Chicago:

Çolak, Mustafa. "Cemal Paşa Suikastı İle İlgili İddialar ve İki Yeni Belge." *Tarihçi* 1, no. 1 (Ocak 2021): 112-135.

Özet

Cemal Paşa iki yaveri ile birlikte, 21 Temmuz 1922 tarihinde, Tiflis'te bir cinayete kurban gittiğinde, dünya kamuoyunun büyük bir kısmı bu cinayetin Ermeni militanlar tarafından işlendiğine inandırılmıştı. Bir taraftan Bolşevik Rusya'nın basına servis ettiği haberler diğer taraftan kısa süre önce Ermeni teröristlerce Sait Halim Paşa, Talat Paşa, Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyelerinin öldürülmeleri, Cemal Paşa cinayetinin de fanatik Ermeni milliyetçileri tarafından işlenmiş olabileceği iddiasını doğrular şeklinde bir algı oluşturmuştu. Fakat kısa süre sonra suikastın arkasındaki esas gücün Bolşevik Rusya olabileceği ihtimali de kuvvetlenmeye başlamıştı. Zamanla bu iddia çeşitlenerek, Cemal Paşa'nın İngilizler tarafından veya Enver Paşa tarafından öldürülmüş olabileceğine yönelik görüşler da ortaya atıldı. Dolayısıyla Cemal Paşa suikastının kimler tarafından ve niçin düzenlendiği sorunsalı günümüze kadar güncelliğini korumaktadır.

Bu çalışmada önce Cemal Paşa suikastı ile ilgili dört temel iddia ele alındı. Sonra da Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden elde edilen ve belge niteliği taşıyan bir gazete makalesi ile bir gazete haberi iddialar çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutuldu. Almanya'ya ait bu iki yeni belge Cemal Paşa Suikastı'na karar verenlerin ve organize edenlerin Bolşevik Rusya olabileceği yönündeki iddialara katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma Cemal Paşa'nın Bolşevikler tarafından

* Prod. Dr. Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
mustafa.colak@samsun.edu.tr

öldürülmüş olabileceği iddiasına yeni belgelerle bir bakış açısı getirmektedir. Çalışmada konu ile ilgili kaleme alınmış telif eserler kullanılmakla beraber, özellikle Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden temin edilen belgeler özgün nitelikli yeni kaynaklar olarak makalede yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hesse, Nemesis, Afganistan, Deutsche Allgemeine Zeitung, Cemal Paşa, Enver Paşa

Abstract

When Cemal Pasha and his two aide de camps were murdered in Tbilisi on July 21, 1922, the world public opinion mostly believed that this murder was committed by Armenian militants. On the one hand, the news presented to the press by Bolshevik Russia, on the other hand, the killing of members of the CUP headquarters such as Sait Halim Pasha, Talat Pasha, Dr. Bahattin Şakir and Cemal Azmi by Armenian terrorists, had also formed a perception on the murder of Cemal Pasha may have been committed by fanatical Armenian nationalist. However, the possibility that Bolshevik Russia might be the main force behind the assassination was also getting stronger. Over time, these allegations on the murder diversified and some opinions were argued that Cemal Pasha might have been killed by the British or by Enver Pasha. Therefore, the question of who organized the Cemal Pasha assassination and why is up to date.

In this study, firstly, four main allegations about were discussed. Afterwards, a documentary article and news form newspapers obtained from the Archive of the German Foreign Ministry evaluated within a framework of the allegations. These two new documents form German newspapers contribute to the claims that those decided and organized the assassination of Cemal Pasha could be Bolshevik Russia. Therefore, this study brings a perspective with new documents to the allegation that Cemal Pasha may have been killed by the Bolsheviks. Although the books and articles written on the subject are used in the study, especially the documents obtained from the Archive of the Foreign Ministry in Berlin were included in the article as new original sources.

Keywords: Hesse, Nemesis, Afganistan, Deutsche Allgemine Zeitung, Cemal Pasha, Enver Pasha

Giriş

Cemal Paşa suikastı günümüzde hala gizemini koruyan yakın tarihimizin önemli olaylarından biridir. Suikastın siyasi nitelikte olduğu kesindir. Fakat hangi siyasi nedenlerle ve kimler tarafından işlendiği bugün bile net olarak bilinmemektedir. Suikastın amacı, tetikçileri, azmettiricileri, karar vericileri, resmi veya gayri resmi işbirlikçileri henüz kesin olarak tespit

edilememiştir. Bu nedenlerden de yakın tarih araştırmacıları için cazip bir konu olma özelliğini hala korumaktadır. Bu bağlamda zaman zaman Cemal Paşa suikastı ile ilgili yeni bilimsel makaleler kaleme alınmaktadır. Zira Cemal Paşa, Osmanlı çöküş döneminde ve Millî Mücadele döneminde önemli görevler üstlenmiş ittihatçı bir liderdi. O'nun cinayetinin çözümlenmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve o dönemin uluslararası ilişkilerinin anlaşılması açısından somut bir örnek olarak önem arz etmektedir. Cemal Paşa ile birlikte, eski Sadrazam Talat Paşa, eski Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, eski Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi ve İsmail Hakkı Paşalar da yurdu terk edenler ittihatçılar arasındaydılar. Bunlardan Talat Paşa 15 Mart 1921, Dr Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi ise 17 Nisan 1922'de Berlin'de, Nemesis Operasyonu çerçevesinde Ermeni teröristler tarafından katledilmiş, Enver Paşa da 4 Ağustos 1922'de Belcuvan bölgesindeki Abıderya Köyü yakınlarındaki Çegan Tepesi'nde Bolşevik Rusya birliklerine karşı giriştiği bir çatışmada öldürülmüştür. Cemal Paşa ise 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te, yukarıda da değindiğimiz gibi şimdiye kadar tam olarak aydınlatılmamış bir cinayete kurban gitmiştir.

Cemal Paşa suikastı ve bu suikastın Ermeni teröristlerin bir organizasyonu olan Nemesis Operasyonu ile olan bağlantısı üzerine, daha önce bir bilimsel makale tarafımdan yayımlanmıştır¹. Bu çalışma, o makalenin biraz daha genişletilerek devamı niteliğinde kurgulanmıştır. Önceki çalışma tekrar gözden geçirilerek, dönemin Alman gazetelerinden çıkarılmış iki yeni belge ile meselenin anlaşılmasına burada katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

1. Ölüm Giden Yol: Cemal Paşa Yurt Dışında

Cemal Paşa (1872–1922)², Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Talat ve Enver Paşalar ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üç liderinden biriydi. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nı kaybedince, Cemal Paşa'nın da Bahriye Nazırı olarak üyesi bulunduğu İttihat ve Terakki hükümeti istifa etmek zorunda kalmış ve yerine Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulmuştu. Mondros Ateşkes Antlaşması ile İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu işgal edip İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticilerini adil olmayan bir mahkemede savaş suçlusu olarak yargılayacakları bilindiğinden Cemal Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer ileri gelen yöneticileri ile birlikte, Alman bayrağı taşıyan bir torpido botu ile İstanbul Boğazı'ndan Osmanlı topraklarını terk

¹ Mustafa Çolak, "Cemal Paşa Cinayeti ve Ermenilerin Nemesis Operasyonu." *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör* ed. Osman Köse (Etüt Yayınları, 2009), 413-424.

² Cemal Paşa'nın askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Nevzat Artuç, *Cemal Paşa. Askeri ve Siyasi Hayatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008); Hasan Babacan, "Cemal Paşa", *Araştırmalar*, Yıl 3, no. 5-6 (2001), 19-31; *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat*, haz. Metin Martı (İstanbul: Arma Yayınları, 1996); Ramazan Çalık, "Alman Kaynaklarına göre Cemal Paşa." *Osmanlı Araştırma Dergisi*, XIX (İstanbul 1999), 223-225; M. Şükrü Hanioglu, "Cemal Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* VII (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 305-307.

etmişlerdir. Hedef, Alman işgali altındaki Sivastopol'a ulaşmaktı. Oradan da Almanların yardımı ile Berlin'e geçmekti.

Cemal Paşa'nın İstanbul'dan ayrıldığı günü Ziya Şakir şöyle anlatmaktadır: "...*Boyacıköyü'nde Cemal Paşa'nın yalısında da mühim münakaşalar cereyan ediyordu. Cemal Paşa'nın refikası, sabaktan beri başlayan bir ısrar ile Cemal Paşa'nın firarına mâni olmak istiyordu. Fakat bu ısrar, Cemal Paşa'nın üzerinde hiçbir tesir husûle getiremiyordu. Nihayet muayyen olan saat gelmişti. Cemal Paşa, hususi balıkçısı, Boyacıköylü Mutat Reis ismindeki Ermeni'nin sandalı denize indirmesini emretmişti*"³.

Öyle anlaşıyor ki, Cemal Paşa, eşinin yurdu terk etmemesi gerektiği yönündeki ısrarlarına pek itimat etmemiştir. Bu konuda etkili olmadığını anlayan eşi son bir rica ile "...*gideceksen bari bir Ermeni ile gitme, mümkün değil, seni o adama emniyet edemem. Yaver Salâhaddin Bey kürek çeksin..*" demiştir. Hanımefendinin, beyefendisini kendisinden ayıran son yolculuğuna güvenli bir şekilde yollama fikrine, orada bulunan şifre kâtibi Seyfi Bey de iştirak eylemiştir. Derhal yalının selâmlığındaki hususi odasında bulunan Salâhaddin Bey'e haber gönderilmiştir. Halbuki Salâhaddin, o esnada fazla hasta olduğundan ateşler içinde yatmakta idi. Böyle olmakla beraber, derhal yatağından fırlamış. Seyfi Bey'le kayıkhaneye gelerek sandalı denize indirmişlerdi⁴.

Cemal Paşa'nın, refikasıyla vedalaşmasının çok hazin olduğunu belirttikten sonra Ziya Şakir şöyle devam etmektedir: "...*Sandal sabilden açılırken, Cemal Paşa'nın gözlerinden sızan yaşlar, yanaklarından yuvarlanarak sakalları arasında kayboluyordu. Paşa, sandalın arkasına oturmuştu. Başını iki ellerinin arasına almış, sessizce ağlıyordu. Yaver Salâhaddin Bey, şiddetli bir gribin humma ateşleri içinde yanıp kavrulmasına rağmen bütün kuvvetini kollarına veriyor, Baltalimanı açıklarına doğru kürek çekiyordu. Sandalın başına oturan Seyfi Bey, elinde duran fenerin ışığını saklamaya çalışıyordu. Baltalimanı açıklığında çok beklememişlerdi. Derin zulumetler içinden gelen bir motor sesi işitmişlerdi. O zaman Seyfi Bey elindeki feneri kaldırmış. Parola olmak üzere üç defa sağa, sola sallamıştı. Birkaç dakika sonra da motor, korkunç bir hayal gibi yanlarına yaklaşmıştı*"⁵.

Cemal Paşa, ihtiyatlı hareket etmek istemiş, motora yanaşır yanaşmaz, Talat Paşa'yı sormuştu. O an, O'nun için Talat, hem güveni hem de bir dayanak noktası olmayı temsil ediyordu. Fakat bu suâle motorda bulunan ittihatçılardan hiçbir cevap alamamıştı. Birdenbire birkaç kol uzanmış. Cemal Paşa'yı omuzlarından yakalamış, Paşa'nın ayakları iki defa havada sallanmış, sonra motorun güvertesine bırakılmıştı. Seyfi Bey'le Salâhaddin Bey, sandalda bulunan çantaları, güçlkle motora atmışlardı.⁶ Böylece Cemal Paşa'nın ölüme giden yolculuğu başlamış oluyordu.

³ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III: Nasıl Öldü?*, İkinci Baskı (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2018), 677.

⁴ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, 677.

⁵ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, 678.

⁶ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, 678.

Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeyi terk etmek zorunda kalınca, Talat ve Enver Paşalar gibi o da yeni sadrazama bir mektup bırakarak kaçışının nedenlerini anlatmak istemiştir. Cemal Paşa, bu mektubunda, ülkedeki gelişmeler karşısında birtakım saldırılarla karşılaştığını bunlara karşılık verdiği taktirde durumun kendisi için daha vahim olacağını; bu nedenle barış ve ülkede sükûnetin sağlanmasına katkı için kısa bir süre İstanbul'dan ayrılacağını; fakat siyasi ve idari eylemlerinden dolayı, ülkede milli hâkimiyet kurulduktan sonra hesap vermek üzere geri döneceğini bildirmiştir⁷.

Cemal Paşa, yurt dışına çıktığı arkadaşlarıyla beraber Kasım 1918 başlarında Berlin'e ulaşmıştır. Ancak Cemal Paşa Berlin'e ulaştığında Berlin, artık eski Berlin değildi. Spartakistler ayaklanmış ve şehirde terör estiriyorlardı. Bu şartlarda Berlin'de kalamayacağını düşünen Cemal Paşa, sahte bir pasaportla İsviçre'ye geçmiştir. Ziya Şakir'in aktardığına göre, Cemal Paşa İsviçre'de gelecek planları yaparken, bir gün okuduğu bir gazete haberinden kendisine "görev" çıkarmıştır. Gazetede gözüne ilişen bir fıkrada Afganistan'ın İngiliz tehdidi altında olduğu, Afgan ordusu ıslah edildiği takdirde, istilacı İngilizlere karşı mücadele edebileceğinden bahsediliyordu⁸.

Cemal Paşa, Afganistan'a gidip burada orduyu ıslah etmek ve halkı örgütleyerek, nefret ettiği İngilizlere büyük bir darbe indirmek amacıyla yola koyuldu. Hem de "...yol masrafı için parmağındaki tek taşlı platin yüzüğü feda ederek..."⁹, Afganistan'ı İngiliz sömürgesinden kurtarmak gibi büyük bir hedefi gerçekleştirmek istiyordu. Böylece Cemal Paşa hem emperyalizme karşı mücadele ettiğini hem de Afganistan'daki işgalci İngilizleri yıpratarak Mustafa Kemal'in Anadolu'daki milli mücadelesinin zafere ulaşmasına katkıda bulunacağını düşünüyordu.

Bolşevik Rusya ile iş birliği yaparak 27 Ekim 1920'de bir grup subayla Afganistan'a giden Cemal Paşa, Afgan kralı Emanullah Han'ın emrine girdi. Bu arada Mustafa Kemal Paşa ile sürekli mektuplaşarak¹⁰, Afgan ordusunun ıslah çalışmalarında kullanılmak üzere Türk subaylar göndermesini istiyordu. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da yürütülen milli mücadelede subaylara ihtiyaç duyulduğu gerekçesiyle Cemal Paşa'nın talebini hemen yerine getiremedi. Mustafa Kemal ancak 1922 yazında, milli mücadelenin savaş dönemi bittikten sonra Afganistan'a subaylar, sivil uzmanlar, öğretmen ve danışmanlar gönderebildi. Cemal Paşa, Afganistan'a ulaştıktan sonra suikastına kadar geçen sürede, bütün çabalarını Bolşevik Rusya ve Ankara hükümetinden alacağı silah ve subay yardımlarıyla Afgan ordusunu ıslaha ve İngilizlere karşı mücadeleye harcadı.

⁷ Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2010), 189-190.

⁸ Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı*, 194-195.

⁹ Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı*, 195.

¹⁰ Cemal Paşa ile Mustafa Kemal Paşa mektuplaşmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Hülya Baykal, "Millî Mücadelede Yıllarında Mustafa Kemal Paşa İle Cemal Paşa Arasındaki Yazışmalar." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 5, no. 14 (Mart 1989): 379-439.

Cemal Paşa'nın Afganistan'daki konumu, 1921 yılının yaz ayları başında bozulmaya başladı. Hem biraz Afganistan'dan uzaklaşmak hem ailesini görmek hem de Afganistan'ın imarı ve demiryolları projelerine mali yardım bulmak amacıyla Almanya ve Fransa'yı kapsayan bir Avrupa gezisine çıkmıştır. Almanya ve Fransa'daki görüşmeleri esnasında Afganistan'dan gelecek öğrencilerin bu ülkelerde eğitilmesi konusu da gündeme gelmiştir. Avrupa gezisinden sonra Afganistan konusunu Bolşevik Rusya yetkilileriyle görüşmek üzere Tiflis'e geçen Cemal Paşa, burada 21 Temmuz 1922 günü yaverleriyle birlikte öldürülmüştür.

2. Suikast ve Suikast İle İlgili İddialar

Cemal Paşa ile birlikte yaverleri Nusret ve Süreyya Beyler Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Tiflis temsilcisi Ahmet Muhtar Bey'in verdiği yemekten çıktıktan sonra sokak köşesini dönerlerken pusu kurmuş meçhul kimselerin yaylım ateşi sonucu öldürülmüşlerdir. Cinayet 21 Temmuz 1922 gecesi saat 22:00'ye doğru kalabalık bir cadde olan Jovkodovfski Caddesi'nde işlenmişti. Almanya'nın o tarihlerdeki Gürcistan temsilcisi Hesse, bir Gürcü gazetesi olan "Prawda Grusii"ye dayanarak cinayet anını şöyle anlatmaktadır:

*"Cemal Paşa, Nusret Bey ile kol kola girmiş, Süreyya Bey'in arkasından yürüyordu. Jovkodovfski (Shukowsky) Caddesi'nin köşesinde birden iki veya daha fazla adam ortaya çıkarak hiçbir şeyden haberleri olmayan Cemal Paşa ve Nusret Bey'i yaylım ateşine tuttular. Katiller o kadar hızlı davranmışlardı ki, Cemal Paşa ve Nusret Bey'in kendilerini savunmalarına hiç zamanları kalmamıştı. Hatta ikisi de yere yığıldığında kollarını bile birbirlerinden çözememişlerdi. İkisi de kaldırım üzerinde ayağa kaldırılmaya çalışılırken can vermişlerdi. İlk kurşunlar sıkılmaya başlandığında Süreyya Bey, yardım isteyen çığlıklarla, Sololaki (Ssololaki) Caddesi yönünde yaklaşık 50 adım koşmuş; ancak o da sırtından ağır yara aldığından yere yığılıp ölmüştü. Katillerin ateş etmesiyle birçok insan yaralandı; yaralananlar arasında, kaçan katilleri yakalamaya çalışan yakınlardaki bir itfaiye nöbetçisi ile yolda yürüyen bir bayan vatandaş da bulunuyordu. İtfaiye nöbetçisi ağır yaralandığından birkaç saat sonra öldü. Ölenlerin cesetleri önce belediyeye ait Michael hastanesine kaldırıldı, sonra da Cemal Paşa ve yaverlerinin cesetleri Azerilerin yoğunlukta olduğu bir semtte bulunan Şah Abbas camii'ne götürüldü. 24 Temmuz'da yapılan cenaze törenine Alman, İtalyan, İran ve diğer bazı ülkelerin Tiflis temsilcilerinin yanı sıra yabancı tüccarlar da katılmışlardı. Sıkı bir soruşturma başlatıldı ve yaklaşık 30'a yakın kişi tutuklandı"*¹¹.

Her ne kadar Gürcü gazetesi "sıkı bir soruşturmadan" ve 30 tutukludan bahsetse de cinayetin kalabalık bir caddede işlenmesine rağmen Cemal Paşa'nın katilleri yakalanamamıştı. Şah Abbas camii'ndeki cenaze töreninde de Kafkas ordusundan Sovyet ve Gürcü bölükleri bando ve mızıkacı takımı hazır bulunmuş ve Ermenistan temsilcisi ile çok sayıda Komünist Parti yetkililerinin olması

¹¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA-AA), R 13805, an das Auswärtige Amt Berlin, Tiflis, den 1. August 1922.

dikkatleri çekmişti. Ayrıca cinayetten bir gün sonra başta Azerbaycan, İran ve Sovyetler olmak üzere bütün elçilikler Tiflis'teki Büyük Millet Meclisi temsilcisi Ahmet Muhtar Bey'e taziyelerini iletmışlerdi.

Almanya'nın Moskova temsilcisi Radowitz'in, Tiflis temsilcisi Hesse'ye dayanarak 8 Ağustos 1922'de bildirdiğine göre, cenazeler hemen gömülmemiş, Ankara'dan gelecek olan direktifler beklenmişti¹². Nitekim Büyük Millet Meclisi Hükümeti Başvekili Rauf Orbay, Cemal Paşa ve şehit olan iki yaverinin naaşlarının Erzurum'a naklini kararlaştırmış ve bu hususta ilgililere gereken emri vermişti. Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa da 8 Ağustos 1922 günü Erkan-ı Harbiye Riyasetine başvurarak cenazelerin Erzurum'a getirilmelerini talep etmiş, bu talebi 12 Ağustos'ta kabul edilmişti. Neticede Cemal Paşa'nın kardeşi Kemal (Doğuluoğlu) Tiflis'e gitmiş ve cenazelerle birlikte Erzurum'a dönmüş, 28 Eylül 1922'de Cemal Paşa ve yaverleri Erzurum Şehitliği'nde defnedilmişlerdir¹³.

Cemal Paşa suikastının Ankara'daki yankılarını Hikmet Özdemir, dönemin Başvekili Rauf Orbay'dan şöyle aktarmaktadır: “...*Cemal Paşa'nın Tiflis'te şehit edildiği haberi alınınca herkes müteessir oldu. Kara haberi, Anadolu Ajansı da resmen tebliğ edince, Ankara'daki yabancı sefirler ve bu arada Rus Sefiri Aralof da ziyaretine gelerek hükümeti adına beyanı teessürle, aynen: 'Cemal Paşa, Türkiye'nin büyük bir evladı ve Rus-Türk dostluğunun ateşli bir taraftarı olduğu için teessürümüz pek derindir', diyerek taziyede bulundu ve katillerin şiddetle takip edilerek kırk kişinin tevkiif edildiğini, muhakeme neticesinde faillerin şiddetle cezalandırılacağı hususunda kati teminat verdi*”¹⁴.

Cemal Paşa'nın katledilmesiyle ilgili haberler de 26 ve 27 Temmuz 1922 tarihlerinden itibaren Türk basınında çıkmaya başlamıştı. Fakat ilginç bir şekilde suikasttan bir gün sonra, 22 Temmuz'da, daha Türk basınında haberler çıkmaya başlamadan, haber kaynağını bilmediğimiz Cavid Bey'in, Cemal Paşa'nın öldüğüne dair kesin bilgisi bulunduğunu Cavid Bey'in günlüklerinde görüyoruz¹⁵. Buradan yola çıkarak ittihatçıların önemli liderlerinin suikasttan hemen haberdar olduklarını belirtmenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz.

¹² PA-AA, R 13805, Moskov, den 8. August 1922.

¹³ Bkz. Hikmet Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007), 193-194; (10 Mart 2006). Hikmet Özdemir'in Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi'nde vermiş olduğu “Cemal Paşa Cinayeti” konferansı tam metni için ayrıca bkz. Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa Cinayeti* (Ankara : Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006)

¹⁴ Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, 193.

¹⁵ Bkz., Hasan Babacan & Servet Avşar, *Cavid Bey Meşrutiyet Ruşnâmesi IV* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 381.

Cemal Paşa suikastının amacının ne olduğu ve cinayetin kimler tarafından, kimlere işlettirildiği konusunda birçok spekülasyonlar yapılmış ve yapılmaktadır. Suikast ile ilgili dört önemli iddia dikkati çekmektedir. Şimdi bu iddiaları sırasıyla analiz edelim:

Cemal Paşa'yı Bolşevikler öldürttü

Tiflis'teki Alman Başkonsolosluğundan 21 Mart 1923'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na Wesendock imzasıyla gelen gizli bir yazı bu iddiayı desteklemektedir. Wesendock'a göre, Cemal Paşa cinayetinin, Bolşeviklerin iddia ettiği gibi Enver Paşa veya Ermenilerle bir ilgisi yoktu. Cinayeti Batum'dan gelen bir Çeka¹⁶ ajanı işlemişti. Wesendock bu bilgiyi Gürcü Müslüman çevrelerinden elde ettiğini belirtmekteydi. Buna göre, bir Çeka ajanı amirlerinden Cemal Paşa'yı ortadan kaldırma konusunda kesin emir almıştı; ancak ajan bu işi yapmamak için uzun süre direndiğinden kendisini izlemek ve cinayete zorlamak için üç başka ajan görevlendirildi ki, cadde üzerinde cinayet işlendiğinde bu üç ajan da oradaydılar. Bu üç ajan katilin takip edilmesini de engellemişlerdi. Katil işlediği cinayeti daha sonradan Batum'da başkalarına anlattığından bir gün yolda yürürken kurşunlandı ama ölmedi. Yaralı olarak kaldırıldığı hastanede zehirlenmeye çalışıldı ama başarılı olunamadı; ancak kısa bir süre sonra Çeka tarafından yakalanarak idam edildi. Bu olaylardan sonra katilin akrabaları olup-bitenleri duyurmak için Türkiye'ye sığındılar¹⁷.

Atatürk'ün 1936 yılında bir yemekte Sovyet Sefirine: *“Biz Cemal Paşa'yı nasıl ve ne için vurdurduğunuz(zu) çok iyi biliyoruz. Bu haince suikastı tertipleyenler şunu unutmasınlar ki, o bizim en değerli arkadaşlarımızdandı (...)*”¹⁸ demesini belki de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Buna göre, cinayetin kimler tarafından işlendiğinin Türk yetkililer tarafından bilindiğini söylemek mümkündür. Muhtemelen katilin yukarıda belirttiğimiz yakınları, cinayet hakkında bildiklerini Türk yetkililere anlatmışlardı.

Wesendock'a göre ise Bolşeviklerin Cemal Paşa'yı öldürtmelerinin nedeni, Cemal Paşa'nın Afganistan ordusunu ıslah etme çalışmalarına ve Enver Paşa ile olan ilişkilerine duydukları güvensizlikti. Hâlbuki Cemal Paşa, Bolşevik yetkililere defalarca Enver Paşa ile birlikte hareket etmediğini beyan etmişti. Buna rağmen anlaşılan o ki, Cemal Paşa Sovyet yetkililerini ikna edememişti.

¹⁶ **Çeka**, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ilk istihbarat ve güvenlik teşkilatı. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra 20 Aralık 1917 tarihinde Vladimir Lenin ve daha sonra Feliks Dzerjinski tarafından yayınlanan bir kararname ile kuruldu. 1922'den sonra Çeka birçok kez yeniden yapılanmaya uğradı. Sovyet rejiminin karşı-devrimci faaliyetlerin saldırılarına karşı ayakta kalması için hayati önem arz eden bir siyasi-askeri kuvvet haline geldi.

¹⁷ *PA-AA*, R 13805, an das Auswaertige Amt Berlin, Tiflis, den 27. Maerz 1923.

¹⁸ M. Taylan Sorgun, *Halil Paşa, Bitmeyen Savaş* (İstanbul: 7 Gün Yayınları, 1971), 368. dipnottan Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, 199.

Cemal Paşa'yı Bolşeviklerin öldürttüğüne dair diğer bir delil de Halil Paşa'nın¹⁹ bu konuda yaptığı açıklamalardır. Halil Paşa, Sovyet merkez komitesinde bulunan eski bir arkadaşının kendisine; “*Şûra merkezinde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildi (...), ancak bu Moskova'da değil, Tiflis'te yerine getirilecek, suikastı yapanların da Ermeniler olduğu ilan edilecek (...)*” şeklinde bir ikazda bulunduğunu söylemiştir. Halil Paşa bu bilgiyi derhal Cemal Paşa'ya ulaştırdığını ancak; “*Amma yaptın Halilciğim, beni niye öldürmeye kalksınlar; sonra benim Suriye'de Ermenilere yaptığım yardım herkesin bildiği şeylerdir. Neden olsun bu?*” şeklinde cevap aldığını, bunun üzerine şöyle konuştuğunu aktarmıştır: “*Paşam, sizî öldürecek olanlar Ermeniler değil, Bolşeviklerdir. Bilabare cinayetin Ermeniler tarafından işlendiği ilan edilecek (...). Ermenilerin bu işteki yerleri maşalıktır (...)*”²⁰.

Aynı şekilde, Hikmet Özdemir'in yazdığına göre, Cemal Paşa'nın yaveri olan İsmet Bey, 1963 yılında *Yakın Tarihimiz Dergisi*'nde yayınlanan mülakatında Cemal Paşa suikastının, Çeka tarafından gerçekleştirildiği, katil Gürcülerin de daha sonra Sovyet yetkilileri tarafından Tiflis hapisanesinde öldürüldükleri bilgisini vermektedir²¹. Cemal Paşa'nın hep yakınında bulunmuş olan İsmet Bey'in bu bilgiyi vermesi, Paşa'nın Bolşevikler tarafından öldürüldüğü iddiasını güçlendirmektedir

Cemal Paşa'yı Ermeniler öldürttü

Cemal Paşa suikastının önemli iddialardan biri de bu cinayetin Ermeniler tarafından işlendiğine dairdir. Zira Cemal Paşa cinayeti, Ermenilerin eski ittihatçılara ve Ermeni tehcirinde sorumlu gördükleri Osmanlı yöneticilerine karşı başlatmış oldukları “öç alma” cinayetlerinin işlendiği bir döneme denk gelmektedir. Bilindiği üzere Ermeni Taşnak Partisi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında tehcir olayının “öcünü” almak ve “*kendi adaletlerini gerçekleştirmek*” için bir komite oluşturmuşlardı. Bu komite, yapmış olduğu toplantılarla suikast yoluyla öldürülecek birinci derecede eski Osmanlı üst düzey yöneticilerinden 30 kişilik bir liste çıkarmıştı. Bu listenin başında Enver Paşa, İkinci sırada Talât Paşa, Üçüncü sırada Ahmet İzzet Paşa, dördüncü sırada da Mustafa Kemal Paşa yer almaktaydı²².

Bu listede yer alan önemli isimler 1921 ve 1922 yılları içerisinde Ermeni katiller tarafından suikastlar sonucu öldürülmüşlerdir. Bunlardan Sait Halim Paşa'nın Aralık 1921'de Roma'da, Talat

¹⁹ Halil (Kut) Paşa (1882–1957) yılları arasında yaşamış bir Türk ordu komutanıdır, Enver Paşa'nın amcasıdır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurdu terk eden ittihatçılar arasındaydı. Ülke düşmandan temizlenip, Kurtuluş Savaşı kazanılınca hükümetin izniyle İstanbul'a yerleşti.

²⁰ Özdemir, *Üç Jön Türk'ün Ölümü*, 197-198.

²¹ Özdemir, *Üç Jön Türk'ün Ölümü*, 199.

²² Kazım Karabekir Paşa'nın vermiş olduğu bu listede Cemal Paşa yer almamaktadır. Listede yer alan diğer isimler ve bu konuda geniş bilgi için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* (İstanbul: Merk Yayıncılık, 1988), 928-929.

Paşa'nın 15 Mart 1921'de²³ Berlin'de, Dr. Bahaettin Şakir, Cemal Azmi Beylerin 17 Nisan 1922'de yine Berlin'de, Ermeni katilleri tarafından öldürüldüklerini bu çalışmanın giriş bölümünde belirtmiştik. Bazı Ermeni kaynaklarına göre, Çegan Tepesi'nde, 4 Ağustos 1922'de Enver Paşa'yı öldürenin de Melkumyan adında bir Ermeni olduğu iddia edilmektedir²⁴.

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Ermenilerin tehcirden sorumlu tuttukları Osmanlı Devleti üst yöneticilerine yönelik bütün bu suikastları, Boston'daki Ermenistan temsilcisi ve 1908'den sonra Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki Ermeni Mebus Armen Garo (Pastırmacıyan) tarafından organize ediliyordu ve bu organizasyona "Nemesis Operasyonu" adı verilmişti²⁵. Bilindiği üzere Nemesis, eski Yunan efsanelerinde adalet ve intikam tanrısına verilen isimdi. Bu harekâtı başlatan Ermeni fanatikler, kendilerine büyük bir katliam yapıldığını, kendilerinin de bunun intikamını almaya kararlı oldukları mesajını bu ad ile vermek istemişler ve Nemesis çalışmalarına 1919 yılında İstanbul ve Erivan'da başlamışlardı. Erivan'da toplanan Batı Ermenistan II. Kongresi'nde Talat Paşa, Cemal Paşa, Said Halim Paşa, Dr. Nazım, Bahaettin Şakir ve Cemal Azmi Bey gibi Osmanlı yöneticileri sözde Ermeni katliamından sorumlu tutularak, gıyaben idama mahkûm edilmişlerdi. Karara ek olarak vurucu militan timlerin oluşturulması ve bu kişilerin bulundukları yerlerde vurulması da istenmişti. Bunun dışında Avrupa'daki bazı Ermeni terör grupları da başta Yunan istihbaratı olmak üzere İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerini öldürme kararı almıştı. Hedefler arasında Mustafa Kemal Paşa da vardı ve hedef kişilerin hemen hemen hepsi öldürülmüştü²⁶.

Nemesis operasyonu çerçevesinde suikasta uğrayan Said Halim Paşa, Talat Paşa, Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beylerin öldürülme şekilleri ile Cemal Paşa'nın öldürülme şekli birbirine benzemektedir. Zira bu cinayetlerin hepsi Roma, Berlin ve Tiflis'in işlek caddelerinde kurşunlanma şeklinde işlenmiş ve hepsinde de ya katil bulunamamış ya da bulunduyorsa serbest bırakılmıştır. Ayrıca bu cinayetlerin 1921 ve 1922 yılları içerisinde yani Cemal Paşa cinayeti ile aynı tarihlerde işlenmiş olmaları, ilk bakışta Cemal Paşa'nın da Ermenilerin intikam almak istemeleri sonucu öldürüldüğü intibasını vermektedir. Nitekim Cemal Paşa cinayetinden hemen sonra faillerin

²³ Talat Paşa cinayetinin detayları hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Çolak, *Komitenin Rubu Talat Paşa* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 231-295.

²⁴ Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, 303 vd.

²⁵ Nemesis Operasyonu ve Salomon Tehleryan'ın bu operasyonlardaki faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Rolf Hosfeld, *Operation Nemesis* (Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2005)

²⁶ Ermeniler Mustafa Kemal Atatürk'ü de öldürmek için birçok girişimlerde bulunmuşlar ancak başarılı olamamışlardır. Bunlardan ilki 5 Mayıs 1925'de gerçekleşmiştir. Ermeni komitacılarında Manok Manokyan, Nisan ayında Selanik'ten İstanbul'a, iki işbirliğinin de İskenderun ve Adana yoluyla Ankara'ya gelmeleri planlanmıştır. Ancak Manokyan'ın yakalanmasıyla suikast planları bozulmuş ve Manokyan yakalanarak cezası infaz edilmiştir. İkinci suikast girişimi ise 14 Eylül 1927'de olmuştur. Bu kez Mercan Altunyan adlı bir terörist ve çok sayıda arkadaşı Dolmabahçe'ye saldırmışlardır. Çatışmada iki terörist ve iki polis ölürken olayın Rusya bağlantısı olduğu iddia edilmiştir. Nemesis Operasyonu hakkında detaylı bilgi için Bkz. Rolf Hosfeld, *Operation Nemesis* (Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2005)

fanatik Ermenilerden olabileceği ihtimalinden yola çıkılarak birçok Ermeni tutuklanmış; ancak bu sorgulamalar sonucu Cemal Paşa'nın katili bulunamamıştır.

Cemal Paşa cinayeti ile Berlin'de Ermeni katillerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski yöneticilerine yönelik işlediği cinayetler arasında bağlantı kurulabileceğini, Almanya'nın Tiflis temsilcisi Hesse de Alman Dışişleri Bakanlığı'na 1 Ağustos 1922'de yazdığı raporda, Gürcü gazetelerine dayanarak bildiriyordu. Hesse'ye göre, şayet Berlin'deki cinayetler ile Tiflis'teki cinayet arasında bir bağlantı var ise yeni bir Ermeni terör dalgası geliyor demektir. Öbür taraftan Hesse, Ermeni meselesinde Cemal Paşa'nın özel bir yeri olduğunu da belirtiyordu. Zira o Suriye'ye göç ettirilen Ermenilere yardımcı olmuş ve yaklaşık 150 bin Ermeni'yi ölümden kurtarmıştı. Dolayısıyla Ermenilerin Cemal Paşa'yı öldürmek istemelerinin nedeni tehcir olayı olamazdı. Hesse'ye göre, Cinayetten hemen sonra çok sayıda Ermeninin tutuklanmasının nedeni, Tiflis'teki Bolşevik yönetiminin dikkatleri başka yöne çekerek soruşturmayı sonuçsuz bırakmak istemelerinden kaynaklanıyor olabilirdi²⁷.

Hesse, 31 Ağustos 1922'de Alman Dışişlerine gönderdiği raporda, Gürcü gazetesi "*Pravda Grusiin*"ne dayanarak Cemal Paşa cinayeti soruşturmasının henüz bir sonuç vermediğini; ancak cinayete ilgili ipuçlarının, cinayeti Taşnak partisiyle bağlantılı Ermeni milliyetçilerinin işlediğine işaret ettiğini yazıyordu. Hesse şunları yazıyordu: "*Taşnak partisinin sol kanadının merkez komitesi, cinayetten iki saat önce kaçmışlardı ve cinayetten bir gün öncede kendi evlerinde yatmamışlardı. Cinayet yerine yakın bir yerde bulunan bir ekmek fırınının sahipleri olan iki Ermeni subay da Karakin Lalayan (Gregor Lelajan) ve Sergo Vartanyan (Ssargo Wardenjan), aynı şekilde cinayetten önce kaçmışlardı. Bu iki subayın Taşnak Partisi'nin merkez komitesi üyeleri oldukları ve Cemal Paşa'yı takip eden ve hakkında bilgi toplayan Gavaşyan (Gawasjan) ve Avetişyan (Avetisyan) ile bağlantıları olduğu tespit edilmiştir. Cemal Paşa soruşturması aynı zamanda, bu adı geçen milliyetçi Ermeni grupları ile Türk kurtuluş savaşının liderlerine karşı çalışan ve İngilizlere Türk tarafının askeri bilgilerini vererek casusluk yapan İstanbul'daki milliyetçi Ermeni grupları arasında sıkı bir bağlantı olduğunu ortaya çıkarmıştır*"²⁸.

Hesse'nin bu raporunda da anlaşılabileceği üzere, cinayeti Ermeni Taşnak partisinin sol kanadının merkez komitesinin organize ettiği ve bu partiye mensup Karakin Lalayan ile Sergo Vartanyan'ın cinayetin işlenmesinde aktif rol aldıkları²⁹ devam eden soruşturmada elde edilen ipuçlarıydı. Cinayetin Roma ve Berlin'deki cinayetlerle, dolayısıyla Boston'dan yönetilen Nemesis operasyonu ile bağlantılı olup olmadığı konusunda ise herhangi bir bilgi verilmemekteydi.

²⁷ PA-AA, R 13805, an das Auswaertige Amt Berlin, Tiflis, den 1. August 1922.

²⁸ PA-AA, R 13805, Tiflis, den 31. August 1922.

²⁹ Hikmet Özdemir ise Cemal Paşa'yı kurşunlayanların Petros Ter-Porosyan, Artasey Gevorkyan ve Stefan Sarıkıyan olduklarını yazmaktadır. Bkz. Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, 17.

Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmediğine dair de ciddi deliller bulunmaktadır. Suikasttan hemen sonra 28 Temmuz günü, The Times gazetesinde Cemal Paşa'yı Ermenilerin değil, Sovyet istihbaratının öldürdüğü iddia edilmiştir. *“Cemal Paşa'nın katillerinin Ermeni olduğu muhakkak değildir. Cemal Paşa'nın Rusya'nın nüfuzunu kırmak için Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'yı barıştırmak üzere bulunduğundan şüphe edilerek Bolşevik Çeka'sı emriyle öldürülmüş olması ihtimal dâhilindedir”*³⁰ denilmektedir.

Aynı şekilde, İstanbul'daki Ermeni Jamanak Gazetesi, suikast hakkındaki yorumlarında; Tiflis hükümetinin, canileri henüz yakalayamadığını, katillerin kimliği ile ilgili bir iddianın doğru olamayacağını ayrıca Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmesi için hiçbir gerekçe bulunmadığını yazmıştır. Bir başka Ermeni gazetesi de Cemal Paşa'nın Ermeniler değil, Bolşevikler tarafından öldürüldüğünü iddia etmiş, buna gerekçe olarak, Bolşeviklerin Enver Paşa'nın başlatmış olduğu hareketin içerisinde Cemal Paşa'nın da yer aldığına inanmalarını göstermiştir³¹.

Cemal Paşa'yı Ermenilerin öldürmediğine dair ilginç bir bilgiyi de uzun süre Cemal Paşa'nın mahiyetinde çalışmış olan General Ali Fuat Erden vermektedir. Erden 1954'te basılan anılarında; *“Görünürde onu ‘Ermeniler’ öldürdü. Fakat kanaatimce Cemal Paşa'yı Ermeniler öldürmedi. Cemal Paşa, Ermenilere öldürtüldü. Onu öldürenler de onu öldürtenler tarafından öldürtüldü; ölümler ketum olacakları için öldürüldü”*³² diye yazmıştır.

Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin resmî açıklamalarında ise cinayetin Ermeniler tarafından işlendiği yönünde net bir söylem bulunmaktadır. Ankara hükümetinin 23 Ağustos 1922 günü Ermenistan hükümetine sert bir nota göndererek Cemal Paşa'nın Taşnaklar tarafından öldürüldüğünün anlaşıldığı, katillerin bir an önce yakalanması ve Türkiye'ye iade edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca eski Türk devlet adamlarına yönelik bu tür suikastların devam etmesi halinde Erivan Hükümeti'nin bundan sorumlu tutulacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Aynı şekilde Cemal Paşa'nın ve iki yaverinin cenazelerinin Erzurum'a getirilmesi gündeme geldiğinde Kazım Karabekir Paşa'nın; *“Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedi bir hatıra bırakmış olur”*³³ şeklindeki ifadesi anlamlıdır. Ancak unutmamak gerekir ki hem Ankara hükümetinin notası hem de Kazım Karabekir'in ifadesi Ermenilerle savaşı yeni bitirdiğimiz, o dönemin siyasi ve askeri şartlarında söylenmiştir.

Cemal Paşa suikastının diğer ittihatçı liderlerin öldürülmesi ile aynı tarihlere denk gelmesi ve bizim yukarıda ele aldığımız Almanya'nın Gürcistan temsilcisi Hesse'nin, Gürcistan kaynaklarına

³⁰ Bkz. Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, 198.

³¹ Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, 198.

³² Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları I* (İstanbul: 1954), 110'dan Çalık, a.g.m., 248-249.

³³ Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, 206.

dayanarak Alman Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bilgiler, Cemal Paşa'nın Ermeni teröristler tarafından öldürülmüş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Cemal Paşa'yı İngilizler öldürttü

Cemal Paşa'nın bir İngiliz komplosuna kurban gittiği iddiası üzerine de literatürde çalışmalar bulunmaktadır. Mehmet Perinçek, Rusya Toplumsal-Siyasal Tarih Devlet Arşivi'nde (RGASPI) yer aldığını ve “çok gizli” tutulduğunu belirttiği toplantı tutanaklarına dayanarak, Cemal Paşa cinayetinde İngiliz ajanlarının rolüne dikkat çekmektedir. Perinçek'e göre, Cemal Paşa suikastını Bolşevikler düzenlememişlerdi. Tam tersine Cinayetten sonra Bolşevikler, Almanya'da yaşayan ve geçim sıkıntısı çeken Cemal Paşa'nın ailesine 5 bin altın, maddi yardımda bulunmuşlardı. Bu yardımın yapılmasına karar verildiği toplantıda Lenin, Stalin, Troçki gibi en üst düzeydeki Sovyet liderleri de bulunmuşlardı³⁴.

Cemal Paşa'nın İngilizler tarafından öldürüldüğü iddiasını savunanlara göre, Cemal Paşa'nın, Bolşeviklerle birlikte yürüttüğü Afganistan projesi, yukarıda da belirttiğimiz gibi Hindistan'daki İngiliz egemenliğine karşı büyük bir tehdit oluşturuyordu. Hindistan İngiltere için hem prestij hem jeopolitik hem de zenginlikleri açısından önemli bir sömürge niteliğindedir. Cemal Paşa'nın çabası ise Afganistan'daki İngiliz nüfuzunu kırmak ve bir Rus-Afgan ittifakı oluşturmak yönündeydi. Dolayısıyla İngiliz çıkarları aleyhineydi. Cemal Paşa, Kafkasya ve Orta Asya'da Rusya ve İngiltere arasındaki şiddetli nüfuz mücadelesinde açıkça Rusların yanında yer aldığı için İngiltere tarafından ortadan kaldırılmasına karar verilmiş olunabilirdi.

Cemal Paşa suikastının arkasında İngilizlerin olduğu iddiası bugüne kadar modern tarih araştırmacılığının ön gördüğü herhangi bir arşiv belgesi tarafından desteklenebilmiş değildir. Yukarıda Mehmet Perinçek'in iddia ettiği gibi Bolşeviklerin suikasttan sonra Cemal Paşa ailesine maddi yardımda bulunmaları, suikastı Bolşeviklerin değil de İngilizlerin işlediği anlamına gelemeyebilir. Geçmişe bakıldığında bazen devletlerin bazı kişileri önce öldürüp sonra yakınlarına maddi yardımda bulundukları çok sayıda örnek görebilmek mümkündür. Kanaatimizce Cemal Paşa'yı İngilizlerin öldürttüğü iddiası mevcut araştırmalara göre zayıf bir iddiadır.

Cemal Paşa'yı, Enver Paşa öldürttü

Bir diğer zayıf ve arşiv belgelerinden yoksun iddia da Cemal Paşa'nın, Enver Paşa tarafından öldürüldüğü iddiasıdır. Cemal Paşa'yı, Enver Paşa'nın öldürttüğü iddiası, Sovyet yetkililer tarafından ortaya atılmıştır. Almanya'nın o dönemde Moskova temsilcisi olan Radowitz, 29 Temmuz 1922'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğine göre, Cemal Paşa cinayetinin neden ve kimler tarafından

³⁴ Mehmet Perinçek, “Sovyet Arşivlerinden Yeni Belgeler Cemal Paşa'nın Ailesine Bin Altın Sovyet Yardımı.” *Toplumsal Tarih*, no. 151 (Temmuz 2006): 79-80.

işlendiği henüz bilinmemekle beraber, Moskova'daki Türk yetkililerin bu cinayetin Bolşevik Rusya yönetiminin bilgisi dâhilinde işlendiği görüşündeydiler. Buna karşın Sovyet yetkililer ise cinayetin arkasında Enver Paşa'nın olduğunu savunuyorlardı. Zira Sovyet yetkililerine göre, Enver Paşa, Cemal Paşa'nın son zamanlarında kendisine karşı olan tutumu ve çalışmalarından dolayı ortadan kaldırılması gerektiğine inanmıştı³⁵. Fakat Almanya'nın Tiflis temsilcisi Wesendock'a göre, Cemal Paşa cinayetine ne Enver Paşa ile ne de Ermeniler ile bir ilgisi yoktu³⁶.

3. İki Yeni Belge

Cemal Paşa cinayeti ile ilgili burada ilk defa yayınlayacağımız ilk belge Berlin'de çıkan Deutsche Allgemeine Zeitung gazetesinde neşredilmiş olan “Wie Djemal Pascha ermordet wurde” (Cemal Paşa nasıl öldürüldü?) başlıklı makaledir. Bu gazete makalesinin Cemal Paşa'nın öldürülmesinin dördüncü yılı münasebetiyle yayınlandığı belirtilmiştir. Makale 3 Eylül 1926 yılında ve isimsiz olarak yayınlanmıştır. Ancak makale metninin içerisinde şöyle bir cümle geçmektedir: “...Bu yazıyı kaleme alan kişi, Cemal Paşa'nın hayatındaki son bir haftasında yakınında bulunmuş ve Cemal Paşa'nın etrafında olup-bitenleri bu cinayet ile bağlantılandırabilecek bir yakınlığa sahiptir...”³⁷. Bu cümleden, adı geçen gazete makalesini yazan kişinin, son zamanlarında Cemal Paşa'nın yakınlarında bulunduğu ve O'nu iyi tanıyan biri olduğunu anlamaktayız.

Biraz duygusal biraz da edebi bir dil ile yazılan yazının orijinal ve Türkçe çeviri metninin tamamını ekte sunuyoruz. (Bkz. Ek 1 ve Ek 2). Burada ise kısa bir değerlendirmesi ile yetineceğiz.

Yazı Enver, Cemal ve Talat Paşaların Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra yurdu terk etmelerini belirterek başlamaktadır. Bunu “acı kader” olarak nitelemekte ve bu üç liderin “...ülkelerinin çıkarları için Alman ittifakına son dakikaya kadar sadık kaldıklarını...” belirtmektedir. Yazıya göre, “...Kemalist Türkiye'den önceki büyük devlet adamları ve üç meşhur isim olan Enver, Talat ve Cemal, aynı zamanda sınırsız bir trajedinin hikâyesi...” idiler. Peri masallarındaki gibi kariyer basamaklarını hızla yükselmişler, parlak bir dönem ve trajik bir ölüm yaşamışlardı. Fırtınalı bir hayat yaşayan Enver Paşa, son nefesine kadar Tanrıçaların kahramanı olarak kalmıştı. Hem hayatıyla hem de ölümüyle meşhurdur. Türkistan'da, uzak bir yerde, ezeli düşmanı Ruslara karşı savaşan askerlerinin en önünde 18 kurşun ile delik deşik edilmiş bir vücut ile toprağa düşmüştü. Talat, Berlin'de katil Ermeni teröristlerinin kurbanı olmuştu.

Yazıda Enver ve Talat Paşa cinayetlerinden birer cümle ile yukarıdaki gibi bahsedildikten sonra, sıra yazının esas konusu olan Cemal Paşa suikastına gelmiş ve şunlar yazılmıştır: “...Benzer

³⁵ PA-AA, R 13805, an das Auswaertige Amt Berlin, Moskau, den 29. Juli 1922.

³⁶ PA-AA, R 13805, an das Auswaertige Amt Berlin, Tiflis, den 27. Maerz 1923.

³⁷ Bkz. Deutsche Allgemeine Zeitung (Berlin), “Wie Djemal Pascha ermordet wurde”, 3. September 1926 (Nr. 408).

bir şekilde Cemal Paşa da katillere Tiflis'te yakalandı. Her ne kadar Ermenilerin hanesine yazılmış olsa da Cemal Paşa cinayeti ile ilgili detaylar bugüne kadar Avrupa'da az bilinen bir konudur. İşte tam da bunun için O'nun ölümünün dördüncü yılında bir yazı kaleme almak elzem olmuştur..." diye belirtildikten sonra suikast ile ilgili detaylar şöyle verilmekteydi: "...Abmet Cemal Paşa, 1922 yılında yaveri ve sekreterleri ile birlikte, Çeka ve yedek kuvvetlerinin bulunduğu garnizona yakın Tiflis'in en işlek caddelerinden birinde, melez bir cinayete kurban gittiğinde, Avrupa'da herkes Sovyetlerin resmi haber versiyonuna inanarak, bu cinayeti milliyetçi Ermeni çevrelerin işlediğine inandı. Moskova'nın bir şubesi ve cinayetin arkasındaki esas güç olan Transkafkasya Komünist Partisi geri planda kaldı..."

Konumuz açısından bu gazete makalesinin belki de en can alıcı kısmı bu yukarıdaki satırlardır. Zira bu satırlarda Cemal Paşa suikastının kimler tarafından işlendiği sorusunun cevabı verilmekteydi ve bu cevap Avrupalıların bildiğinden farklı bir cevaptı. Yazıya göre Avrupalılar, Sovyet resmi haberlerinin etkisinde kalarak, cinayeti Ermeni milliyetçi çevrelerin işlediğine inanmaktaydılar; fakat bu doğru değildi. Cinayetin arkasındaki esas güç "...Moskova'nın bir şubesi olan Transkafkasya Komünist Partisi..." idi. Öyle anlaşıyor ki Sovyetler, Ankara hükümeti ve Orta Asya Türkleri ile ilişkilerini bozmamak için cinayeti Ermeni milliyetçilerinin üzerine atmışlardı. Konjonktür de bu duruma uygundu. Zira o dönemde, bizim de yukarıda değindiğimiz gibi "Nemesis operasyonları" kapsamında Ermeni milliyetçileri İttihatçı liderleri dünyanın değişik yerlerinde öldürüyorlardı. Dolayısıyla ilk bakışta Cemal Paşa'yı Ermeni milliyetçilerin öldürdüğü iddiası kamuoyunda rahatlıkla karşılık bulabilecek bir iddia idi ve nitekim öyle de oldu.

Yazıda dikkati çeken bir diğer husus ise "melez cinayet" kavramının kullanılmış olmasıdır. Kanaatimizce bu kavramdan kast edilen, Cemal Paşa'nın Sovyetlerin kontrolündeki Transkafkasya Komünist Partisi ile Ermeni terör örgütlerinin ortak girişimleri sonucu öldürülmüş olmasıdır.

Yazı, Sovyetlerin Transkafkasya Komünist Partisi aracılığı ile Cemal Paşa'yı niye öldürdüklerini ise şöyle açıklamaktadır: "...Savaş kaybedilince Cemal Paşa da partili diğer arkadaşları gibi yurdunu terk etmek zorunda kalmıştı. Ailesini Münib'e yerleştirdi. Kendisi Moskova üzerinden Afganistan'a gitti. Afgan Emiri, Cemal Paşa'yı Afgan ordusunu organize etmekle görevlendirdi. Bu görev İngiliz menfaatlerine uygun değildi. Zaten İngiltere Cemal Paşa'dan nefret ediyordu. Cemal Paşa bütün zamanını ve enerjisini Afgan ordusunu modernleştirmek için harcadı. Uzmanların belirttiğine göre kısa zamanda şaşırtıcı bir başarı elde etmişti.

Cemal Paşa'nın bu çalışmalarının Ruslar tarafından destek bulacağı muhakkaktı. Zira Cemal Paşa'nın başarılı olması, İngilizlerin Orta Asya'nın Güney Batı'sındaki gücünün tehlikeye girmesi anlamına geliyordu. Ancak Enver'in Orta Asya'ya geçmesi ve kendi inisiyatifi ile Türkistan'da Ruslara karşı bir ayaklanma başlatması bölgede durumu değiştirdi. Enver'in o günün şartlarında bu anlamsız girişimi İngilizler açısından ateşe körükle gitmek anlamı taşıyordu ve Cemal'in planları önünde de engel teşkil ediyordu. Rusların yeni diplomatları,

özellikle de Afganistan'daki elçileri Raskolnikow (eski Rus Çarlığı'nda deniz teğmeni idi ve adı da Fljin(?) idi) Cemal'in Enver ile anlaştığını ve o paralelde hareket ettiğini düşünüyordu. Ruslar bu konuda Ankara hükümetine şikâyetle bulunuyorlardı. Zira Cemal'in kuryeler aracılığı ile Ankara'yla sıkı mektuplaşmaları vardı. Cemal, 1922 yılında Tiflis'e geldi. Oradan Mustafa Kemal ile haberleşmeye başladı. Amacı Enver ile Mustafa Kemal'i barıştırmaktı. Ruslar bu girişimden haberdar oldular. Ruslar için Enver ile Mustafa Kemal'in barışması durumunda, bu üçünün Sovyetlere karşı ortak operasyonlar geliştireceği anlamına geliyordu; Enver Türkistan'da, Kemal Kafkasya'da, Cemal ise Afganistan'da Ruslara karşı harekete geçeceklerdi. Moskova bundan çok rahatsız oldu ve Çeka'nın Cemal Paşa'yı Tiflis'te adım adım takip etmesi için emir verdi. Bu konuyla ilgili olarak Moskova'dan Tiflis'e özel ajanlar gönderildi. Transkafkasya'daki resmi Sovyet yönetimi o zamanlar her türlü insandan oluşuyordu. Bir Alman Üniversitesinden Dr. Phil unvanlı biri, tıp doktoru, muhasebeci, banka soyguncusu..."³⁸.

Öyle anlaşıyor ki, Cemal Paşa'nın Afgan ordusunu modernleştirme çabalarının kısa sürede olumlu sonuç vermesi ve Enver Paşa'nın Buhara'yı kendine merkez edinenek Sovyetlere karşı mücadeleye girişmesi İngiliz, Rus ve Ankara Hükümeti üçgeninde uluslararası bir krize yol açmıştı. Ayrıca Cemal Paşa'nın, Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında diyalog kanalları açma girişimi Sovyetler tarafından tehdit unsuru olarak algılanmış ve Sovyetler, Cemal Paşa suikastının arkasındaki güç olmuştur. Bu bağlamda Cemal Paşa suikastının, dönemin uluslararası ilişkiler bağlamında ele alınması gerektiğini söylemek yanlış olmazsa gerektir.

Burada ilk defa yayınlayacağımız ikinci belge ise Deutsche Zeitung'da, "Zur Ermordung Djemal Paschas" (Cemal Paşa'nın öldürülmesine Dair) başlıklı çok kısa bir haberdur. (Bkz. Ek 3 ve Ek 4). Haber Cemal Paşa'nı öldürülmesinden kısa bir süre sonra, 30 Temmuz 1922'de yayınlanır.

Haberde, İstanbul'da Cemal Paşa suikastının kimler tarafından gerçekleştirildiği düşünceleri ile ilgili bilgi verilmektedir. Buna göre "Cemal Paşa'nın öldürülmesi emrini Çeka'nın verdiği konuşulmaktaydı. Cemal Paşa'nın niyeti Tiflis'ten Ankara'ya geçmekti. Mustafa Kemal ile görüşecekti. Sovyetlere karşı mücadele eden Enver Paşa'nın desteklenmesini Mustafa Kemal'den isteyecekti"³⁹. Böylece bu gazete haberi de bizim yukarıdaki birinci belgeyi destekler mahiyettedir.

Kısaca belirtmek gerekirse biri gazete makalesi ve diğeri gazete haberi olan bu iki yeni belgede, Cemal Paşa cinayetinin Sovyetler tarafından ve Çeka aracılığı ile işlendiğini açıkça belirtmektedir. Ayrıca Ermeni terör örgütleriyle de iş birliği yapıldığı ihtimali yüksektir. Bu da bizim bu çalışma çerçevesinde yukarıda ele aldığımız, Cemal Paşa suikastı ile ilgili iddialarımızdan birinci

³⁸ Deutsche Allgemeine Zeitung (Berlin), "Wie Djemal Pascha ermordet wurde", 3. September 1926 (Nr. 408).

³⁹ Deutsche Zeitung, "Zur Ermordung Djemal Paschas", 30 Juli 1922.

iddiayı destekler niteliktedir. Bu iddiaya göre Cemal Paşa suikastının arkasındaki güç Bolşevik Sovyetlerdi.

Tabi ki, burada bir gazete haberi ile gazete makalesinin söz konusu olduğunu unutmamak gerekir. Zira tarih araştırma yöntemlerinde gazete haberleri ve gazete makaleleri bilindiği gibi ana kaynak olarak kabul edilmezler; ancak ikinci derecede kaynak olarak kabul görürler. Ancak bu iddiayı Alman Dışişleri Bakanlığına yazdığı raporlarla dönemin Almanya'nın Gürcistan temsilcisi ola Hesse de desteklemektedir.

Sonuç

Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922 gecesi Tiflis'te kurşunlandığında bunun basit bir cinayet olayı olmadığı ve olamayacağı hemen anlaşılmıştı. Zira Cemal Paşa gerek Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bulunduğu görevleri itibariyle gerekse yurdu terk ettikten sonra yurt dışındaki faaliyetlerinden dolayı uluslararası boyutta çalışan, önemli bir devlet adamıydı. Nitekim suikasttan hemen sonra Türk, Rus, Alman ve İngiliz yetkililer açıklamalar yapmışlar ve ülkelerinde çıkan gazete haberleri üzerinde etkili olmaya çalışmışlardır. Cemal Paşa'nın diplomatik ilişkiler ağı içerisinde bulunduğu her ülke bu suikastı kendi siyasi, ekonomik ve sosyal çıkarları doğrultusunda kullanmanın yollarını aramışlardır.

Türk tarafı, Cemal Paşa suikastının, Bolşevik Rusya'nın bilgisi ve desteği ile gerçekleştirildiğini biliyordu. Fakat bunu bir süre yüksek sesle dillendirmek istememiştir. Zira Ankara hükümetinin Millî Mücadele sürecinde Rusların siyasi ve askeri yardımlarına ihtiyacı vardı. Bolşevikler de Ankara hükümetine rejim ihraç etmeyi düşündükleri için iyi ilişkileri bozacağı gerekçesiyle Cemal Paşa suikastı ile ilişkilendirilmek istemiyorlardı. Onun için de Bolşevikler Cemal Paşa'nın, Ermeni militanlar veya Enver Paşa tarafından öldürülmüş olabileceği iddiasını yayarak deyim yerindeyse “bir taşla iki kuş vurmaya” düşünmüşlerdir. Böylelikle hem o sıralar kendilerine karşı Orta Asya'da mücadele eden Enver Paşa'yı, ittihatçı yoldaşını öldüren bir “katil” olarak ilan edip Enver Paşa'nın itibarını zedeleyecekler ve zayıf düşürecekler hem de kamuoyunun dikkatini başka bir yöne çekmiş olacaklardı.

Bolşeviklerin Cemal Paşa cinayetinden siyasi çıkar elde etmek için takip ettikleri bir diğer yol da Cemal Paşa cinayetinin İngiliz istihbarat teşkilatı tarafından işlendiği propagandasını yapmalarıydı. Zira bu yolla düşmanları olan emperyalist İngiltere'yi töhmet altında bırakıp uluslararası siyasette çıkar elde etmeyi hedeflemişlerdi.

Cemal Paşa suikastının işleniş şekli ve zamanı, akla bu cinayetin militan Ermeni grupları tarafından işlenmiş olabileceğini de getirmektedir. Zira fanatik Ermeniler, tehcir olayının sorumlusu gördükleri Osmanlı Devleti'nin eski yöneticilerinden “*öç almak*” ve “*kendi adaletlerini gerçekleştirmek*” amacıyla Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra “*Nemesis Operasyonu*” adı altında suikastlara başlamışlardır. Nemesis Operasyonu çerçevesinde 1921 ve 1922 yılları içerisinde Sait Halim Paşa, Talat Paşa, Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler suikastlar sonucu öldürülmüşlerdir. Cemal Paşa cinayeti de bu suikastların olduğu bir döneme denk gelmektedir. Ayrıca Cemal Paşa cinayetine işleniş şekli de Nemesis operasyonu çerçevesinde işlenen cinayetler ile benzerlik göstermektedir. Zira Cemal Paşa'da Nemesis suikastlarında olduğu gibi büyük bir caddede kurşunlanmıştır. Bu cinayetlerin tamamının ortak özelliği ise suikastı işleyenler ya yakalanamamış ya da yakalandıysa da serbest bırakılmıştır. Yani suikastı işleyenler ve suikast ile bağlantısı olanlar cezalandırılmamışlardır. Bu benzerliklerden yola çıkarak Cemal Paşa suikastının Ermeni teröristler tarafından işlendiği ileri sürülebilir; ancak Cemal Paşa'nın Suriye'ye göç ettirilen Ermenilere yardım çabaları ve tehcir olayına sıcak bakmaması göz önünde bulundurulursa Cemal Paşa'nın Nemesis Operasyonu çerçevesinde öldürtülmüş olma ihtimali zayıftır. Kaldı ki Kazım Karabekir Paşa'nın “İstiklal Harbimiz” adlı eserde vermiş olduğu Taşnak Partisi'nin suikast listesinde Cemal Paşa ismi yer almamaktadır.

Cemal Paşa'nın, Enver Paşa tarafından öldürüldüğü iddiası ise Bolşevik propaganda makinasının ürünü olmaktan ibarettir. Modern tarih araştırmaları açısından bilimsel belgelerden yoksun bir iddiadır.

Kaynakça

1. Arşiv

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi),

PA-AA, R 13805, Moskau, den 29. Juli 1922.

PA-AA, R 13805, Tiflis, den 1. August 1922.

PA-AA, R 13805, Moskov, den 8. August 1922.

PA-AA, R 13805, Tiflis, den 31. August 1922.

PA-AA, R 13805, Tiflis, den 27. Maerz 1923.

2. Gazeteler

Deutsche Zeitung, “Zur Ermordung Djemal Paschas”, 30 Juli 1922.

Deutsche Allgemeine Zeitung (Berlin), “Wie Djemal Pascha ermordet wurde”, 3. September 1926 (Nr. 408).

3. Kitap ve Makaleler

Artuç, Nevzat. *Cemal Paşa. Askeri ve Siyasi Hayatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Babacan, Hasan. “Cemal Paşa”, *Arayışlar*, Yıl 3, no. 5-6 (2001): 19-31.

Babacan, Hasan & Servet Avşar. *Cavid Bey Meşrutiyet Rużnâmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Babriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat. haz. Metin Martı. İstanbul: Arma Yayınları, 1996.

Baykal, Hülya. “Millî Mücadelede Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasındaki Yazışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 5, no. 14 (Mart 1989): 379-439.

Çalık, Ramazan. “Alman Kaynaklarına göre Cemal Paşa”, *Osmanlı Araştırma Dergisi*, XIX, (İstanbul 1999): 223-225.

Çolak, Mustafa. “Cemal Paşa Cinayeti ve Ermenilerin Nemesis Operasyonu”, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, ed. Osman Köse, 413-424. Etüt Yayınları, 2009.

Çolak, Mustafa. *Komitenin Rubu Talat Paşa*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.

Erden, Ali Fuat. *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları I*. İstanbul: 1954.

Hanioglu, M. Şükrü. “Cemal Paşa.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* VII, 305-307. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Hosfeld, Rolf. *Operation Nemesis*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2005.

Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz*. İstanbul: Merk Yayıncılık, 1988.

Özdemir, Hikmet. *Üç Jöntürk'ün Ölümü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.

Özdemir, Hikmet. *Cemal Paşa Cinayeti*. Ankara : Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006.

Perinçek, Mehmet. “Sovyet Arşivlerinden Yeni Belgeler Cemal Paşa'nın Ailesine Bin Altın Sovyet Yardımı.” *Toplumsal Tarih*, no. 151 (Temmuz 2006): 79-80.

Ziya Şakir. *İttihat ve Terakki, III Nasıl Öldü?*, İkinci Baskı (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2018)

Ziya Şakir. *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.

EK 1 : Deutsche Allgemeine Zeitung gazetesinde 3 Eylül 1923 tarihinde yayınlanan makale

Hamburgisches
Welt-Wirtschafts-Archiv 040711-00 22-000 Signatur
Datum 3. Sep. 1926

Deutsche Allgemeine Zeitung (Berlin)
408..
Nr.

Wie Djemal Pascha ermordet wurde

Zum 4. Jahrestag seines Todes

Nach dem Waffenstillstand von Mudros, dessen unmittelbare Folge der Einzug der Entente-Truppen in Konstantinopel war, und der wiederum den Untergang der alten Türkei einleitete, mußten alle, die während des Krieges eine Rolle gespielt hatten, aus Konstantinopel flüchten. Dieses Schicksal erlitt auch das Triumvirat Enver, Djemal und Talaat, die trotz allem, was ihnen leider nachgesagt wird, bis zum letzten Augenblick, soweit es das Interesse ihres Landes gestattete, treue und aufrichtige Bundesgenossen Deutschlands blieben.

Enver, Talaat und Djemal — welcher Ruhm und welch grenzenlose Tragik ist mit den Namen dieser größten Staatsmänner der vormalig-türkischen Türkei verbunden. Märchenhafter Aufstieg, Glanzperiode und tragischer Tod. Enver Pascha, diesem Liebling der Fortuna, blieb die Göttin bis zuletzt hold. Sein Ende war ruhmvoll, wie es sein Leben gewesen. Er fiel im fernen Turkestan von 18 Kugeln durchbohrt, an der Spitze seiner Truppen im Kampf gegen seinen Erzfeind Rußland. Talaat wurde in Berlin das Opfer eines armenischen Mordbuben. Djemal Pascha fiel gleichfalls von Mörderhand in Tiflis. Die näheren Umstände seines Todes, der von seinen eigentlichen Mördern gleichfalls den Armenitren zugeschrieben wurde, sind bis heute in Europa wenig bekannt. Deshalb ist es vielleicht nicht ohne Interesse, zum vierten Jahrestage seines Todes über diesen Genaueren mitzuteilen. Der Schreiber dieser Zeilen stand Djemal Pascha während der letzten Wochen seines Lebens nahe und ist in der Lage, nähere Umstände und Zusammenhänge dieses Mordes mitzuteilen.

★

Als Ahmed Djemal Pascha 1922 gleichzeitig mit seinen beiden Adjutanten und seinem Sekretär in einer der belebtesten Straßen von Tiflis, noch dazu in unmittelbarer Nähe der Ischeta und der Kasernen ihrer Hilfstruppen, meuchlings ermordet wurde, glaubte man in Europa willig der amtlichen Version der Sowjetregierung, die Djemal als Opfer der armenischen nationalistischen Kreise ausgab. Der eigentliche Mörder, d. h. der ausführende Ausschuß der transkaukasischen kommunistischen Partei, einer Filiale Moskaus, blieb bei diesem im Hintergrund.

Ahmed Djemal Pascha wurde 1872 auf der Insel Mytilene geboren. Schon als junger Offizier widmete er sich der Politik. Später spielte er mit Enver und Talaat eine hervorragende Rolle in der vom Komitee „Einheit und Fortschritt“ vertretenen Jungtürkischen Bewegung. Bei Ausbruch des Krieges war er Marineminister. Nach der türkischen Mobilmachung wurde er zum Befehlshaber der 2. Osmanischen Armee und später zum Oberbefehlshaber in Syrien ernannt.

fönlichkeiten der modernen Türkei. Er vereinte eine seltene politische Klugheit mit eiserner Willensstärke. Dabei war jede seiner Handlungen von glühender, jedoch immer vernünftig wägender Vaterlandsliebe diktiert. Obwohl er mit Deutschland gemeinsame Sache machte, konnte er nicht als „deutschfreundlich“ im mißbrauchten Sinne des Wortes bezeichnet werden. Er war in erster und letzter Linie Türke, hatte aber rechtzeitig eingesehen, daß deutsche und türkische Interessen sich gegenseitig ergänzten. Deshalb schien ihm Deutschland der einzige in Frage kommende Bundesgenosse für die Türkei. Dieser Ueberzeugung blieb er bis an sein Lebensende treu.

Nachdem Djemal mit General Frhrn. v. Kress am Suezkanal und in Palästina ruhmvoll gegen die englische Uebermacht gekämpft hatte, mußte er nach dem Zusammenbruch der Türkei gleich seinen anderen Parteigenossen fliehen. Er brachte seine Familie nach München und ging über Moskau nach Afghanistan, wo er vom Emir mit der Reorganisation der afghanischen Armee betraut wurde. Dieser, hauptsächlich gegen das ihm verhaßte England gerichteten Arbeit widmete er seine ganze Energie und erzielte auch in relativ kurzer Zeit nach dem Zeugnis von Fachleuten geradezu verblüffende Resultate.

Es ist klar, daß diese Tätigkeit bei den Russen lebhaftesten Anlaß und jegliche Unterstützung fand, da es sich um eine Untergrabung der englischen Interessen im südwestlichen Zentralasien handelte. Jedoch änderte sich die Lage, als Enver auf eigene Faust in Turkestan einen Aufstand gegen die Russen anzettelte. Dieser damals sinnlose Schritt war Wasser auf die Mühle der Engländer und durchkreuzte Djemals Pläne. Die Russen aber, deren neue Diplomaten und insbesondere der Gesandte in Afghanistan, Rastolnikow (ehemals kaiserlich russischer Marineleutnant namens Pljin) nicht auf der Höhe waren, verdächtigten Djemal eines Einvernehmens mit Enver. Sie beschwerten sich darüber in Angora, wohin Djemal lebhaft Beziehungen durch Kuriere unterhielt. 1922 reiste Djemal nach Tiflis und trat von dort mit Kemal Pascha in Unterhandlungen, um ihn mit Enver zu versöhnen. Davon hörten die Russen und verstanden die Aktion dahin, als sollte eine Versöhnung Envers mit Kemal gemeinsame Operationen gegen Sowjetrußland — Envers in Turkestan, Kemal im Kaukasus und Djemal von Afghanistan aus — auslösen. Moskau war sehr beunruhigt, und die Ischeta in Tiflis erhielt den Auftrag, Djemal Pascha aufs schärfste zu beobachten. Ueberdies wurden hierzu besondere Agenten aus Moskau abgefannt. Die offizielle transkaukasische Sowjetregierung bestand damals aus allen möglichen Leuten. Es gab einen Dr. phil. einer deutschen Universität, Ärzte, Heilgehilfen, Buchhalter, Banfräuber usw.

EK 2: Deutsche Allgemeine Zeitung gazetesinde 3 Eylül 1923 tarihinde yayınlanan makalenin tercümesi

“Cemal Paşa Nasıl Öldürüldü?”

Cemal Paşa'nın ölümünün dördüncü yılı münasebetiyle

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan hemen sonra İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal etmişlerdi. Bu eski Türkiye'nin çöküşü anlamına geliyordu. Dolayısıyla da Türkiye'nin savaşa girmesinde ve devam etmesinde etkili olan yöneticileri İstanbul'dan kaçtılar. Bu acı kaderi otoriter liderler olan Enver, Cemal ve Talat üçlüsü de yaşadı. Bu üç lider ki, ülkelerinin çıkarları için Alman ittifakına son dakikaya kadar sadık kalmışlardı.

Enver, Talat ve Cemal. Bu üç meşhur isim sınırsız bir trajedinin hikâyesi ve Kemalist Türkiye'den önceki büyük devlet adamlarıydılar. Peri masallarındaki gibi kariyer basamaklarını hızla yükselmişler, parlak bir dönem ve trajik bir ölüm yaşamışlardı. Fırtınalı bir hayat yaşayan Enver Paşa, son nefesine kadar Tanrıçaların kahramanı olarak kaldı. Hem hayatıyla hem de ölümüyle meşhurdu. Türkistan'da, uzak bir yerde, ezeli düşmanı Ruslara karşı savaşan askerlerinin en önünde 18 kurşun ile delik deşik edilmiş bir vücut ile toprağa düştü. Talat, Berlin'de katil Ermeni teröristlerinin kurbanı oldu. Benzer bir şekilde Cemal Paşa da katillere Tiflis'te yakalandı. Her ne kadar Ermenilerin hanesine yazılmış olsa da Cemal Paşa cinayeti ile ilgili detaylar bugüne kadar Avrupa'da az bilinen bir konudur. İşte tam da bunun için O'nun ölümünün dördüncü yılında bir yazı kaleme almak enteresan olacaktır. Bu yazıyı kaleme alan kişi, Cemal Paşa'nın hayattaki son bir haftasında yakınında bulunmuş ve Cemal Paşa'nın etrafında olup-bitenleri bu suikast ile bağlantılandırabilecek bir yakınlığa sahip olan biridir.

Ahmet Cemal Paşa, 1922 yılında yaveri ve sekreterleri ile birlikte, Çeka ve yedek kuvvetlerinin bulunduğu garnizona yakın Tiflis'in en işlek caddelerinden birinde, melez bir cinayete kurban gittiğinde, Avrupa'da herkes Sovyetlerin resmi haber versiyonuna inanarak, bu cinayeti milliyetçi Ermeni çevrelerin işlediğine inandı. Moskova'nın bir şubesi ve cinayetin arkasındaki esas güç olan Transkafkasya Komünist Partisi geri planda kaldı.

Ahmet Cemal Paşa, 1872 yılında Midilli Adası'nda doğdu. Daha genç bir subay iken siyasetle ilgilenmeye başladı. Daha sonraları, Genç Türklerin devamı olan “İttihat ve Terakki Cemiyeti” içinde Enver ve Talat ile birlikte lider kadrosunda yer aldı. Dünya Savaşı patlak verdiğinde Bahriye Nazırı idi. Türkiye seferberlik ilan ettiğinde önce 2. Ordu Komutanı, sonra da bütün Suriye'nin en üst idarecisi olarak atandı.

Modern Türkiye'nin doğuşunda yer alan önemli kişilerden biridir. Siyasi zekâsı ile demirden iradesini bir potada eritebilen nadir kişilerdendir. Bütün davranışları ve eserleriyle iz bıraktı. Her

zaman vatan sevgisi ve aklını kullanmayı prensip edindi. Hep Almanya ile aynı safta olmasına rağmen, hiçbir zaman negatif anlamda “Alman dostu” olarak anılmadı. O son nefesine kadar hep Türk çıkarları için mücadele etti. Fakat Türk çıkarlarının, Alman çıkarları ile birbirini tamamlar mahiyette olduğunu zamanında anladı. Onun için Türk – Alman ittifakı O’na tek kurtuluş yolu olarak görünmüştü. Hayatının sonuna kadar da bu ittifaka sadık kaldı.

Cemal Paşa, General Kress ile birlikte Filistin ve Süveyş Kanalı Cephesi’nde, kendilerinden üstün İngiliz kuvvetlerine karşı verdikleri savaşlarla ünlerini artırmışlardı. Fakat savaş kaybedilince Cemal Paşa’da partili diğer arkadaşları gibi yurdunu terk etmek zorunda kalmıştı. Ailesini Münih’e getirdi. Kendisi Moskova üzerinden Afganistan’a gitti. Afgan Emiri, Cemal Paşa’yı Afgan ordusunu organize etmekle görevlendirdi. Bu görev İngiliz menfaatlerine uygun değildi. Zaten İngiltere Cemal Paşa’dan nefret ediyordu. Cemal Paşa bütün zamanını ve enerjisini Afgan ordusunu modernleştirmek için harcadı. Uzmanların belirttiğine göre kısa zamanda şaşırtıcı bir başarı elde etmişti.

Cemal Paşa’nın bu çalışmalarının Ruslar tarafından destek bulacağı muhakkaktı. Zira Cemal Paşa’nın başarılı olması, İngilizlerin Orta Asya’nın Güney Batı’sındaki gücünün tehlikeye girmesi anlamına geliyordu. Ancak Enver’in Orta Asya’ya geçmesi ve kendi inisiyatifi ile Türkistan’da Ruslara karşı bir ayaklanma başlatması bölgede durumu değiştirdi. Enver’in o günün şartlarında bu anlamsız girişimi İngilizler açısından ateşe körükle gitmek anlamı taşıyordu ve Cemal’in planları önünde de engel teşkil ediyordu. Rusların yeni diplomatları, özellikle de Afganistan’daki elçileri Raskolnikow (eski Rus Çarlığı’nda deniz teğmeni idi ve adı da Fljin(?) idi) Cemal’in Enver ile anlaştığını ve o paralelde hareket ettiğini düşünüyordu. Bu konuda Ankara hükümetine şikâyetle bulunuyorlardı. Zira Cemal’in kuryeler aracılığı ile Ankara’yla sıkı mektuplaşmaları vardı. Cemal 1922 yılında Tiflis’e geldi. Oradan Mustafa Kemal ile haberleşmeye başladı. Amacı Enver ile Mustafa Kemal’i barıştırmaktı. Rusların bu girişimden haberdar oldular. Ruslar için Enver ile Mustafa Kemal’in barışması durumunda, bu üçünün Sovyetlere karşı ortak operasyonlar geliştireceği anlamına geliyordu; Enver Türkistan’da, Kemal Kafkasya’da, Cemal ise Afganistan’da Ruslara karşı harekete geçeceklerdi. Moskova bundan çok rahatsız oldu ve Çeka’nın Cemal Paşa’yı Tiflis’te adım adım takip etmesi emri verdi. Bu konuyla ilgili olarak Moskova’dan Tiflis’e özel ajanlar gönderildi. Transkafkasya’daki resmi Sovyet yönetimi o zamanlar her türlü insandan oluşuyordu. Bir Alman Üniversitesinden Dr. Phil unvanlı biri, tıp doktoru, muhasebeci, banka soyguncusu”⁴⁰.

⁴⁰ Deutsche Allgemeine Zeitung (Berlin), “Wie Djemal Pascha ermordet wurde”, 3. September 1926 (Nr. 408).

EK 3: Deutsche Zeitung gazetesinde 30 Temmuz 1922 tarihinde yayınlanan haber

Handwritten: 350v. 26. Juli 22

Er blieb aber zugleich Marineminister und hat diese Stellung auch nicht aufgegeben, als er im November 1914 nach Syrien ging und dort Oberbefehlshaber der 4. Armee wurde, die gegen Ägypten operieren sollte.

In seiner militärischen Stellung in Syrien hat Djemal Pascha keine großen Schlachten geführt, sondern vielmehr sein fähiges Organisations-talent für die Armee und das Land betätigt. Seine oft harte Araberpolitik, die auch vor gewaltsamen Maßnahmen nicht halt machte, hat sich dort als durchaus unglücklich erwiesen.

Im Dezember 1917 ging er nach Konstantinopel zurück und führte das Marineministerium bis zum Waffenstillstand der Türkei weiter.

Er verließ dann, ebenso wie Talaat und Enver, sein Vaterland und lebte im Ausland.

Die letzten Jahre verbrachte er in Afghanistan als Reorganisator der afghanischen Armee, bis er vor wenigen Monaten auf diese Tätigkeit verzichtete.

Vor kurzem hatte er engere Beziehungen zur Regierung in Ankara aufgenommen. Mit ihm ist jedenfalls eine der bedeutendsten Persönlichkeiten aus der kurzen Glanzzeit der jung-türkischen Regierung aus dem Leben geschieden.

Handwritten: 329v. 30. Juli 22

Zur Ermordung Djemal Paschas.

EP. Konstantinopel, 28. Juli.

Man erklärt hier, daß Djemal Pascha auf Befehl der Tscheta ermordet wurde, als er im Begriff war, nach Angora abzureisen. Djemal Pascha hatte die Absicht gehabt, Mustapha Kemal Pascha einzuladen, Enver Pascha in seinen Plänen gegen die Sowjets zu unterstützen.

Handwritten: 350v. 26. Juli 22

Djemal pascha ermordet.

Djemal Pascha ist in Tiflis dem Anschlage armenischer Mörder zum Opfer gefallen. Djemal teilt somit das Schicksal Talaat Paschas und zahlreicher anderer bedeutender türkischer Persönlichkeiten.

Der Ermordete, früher türkischer Marineminister, im Kriege Oberbefehlshaber der IV. Armee und Statthalter von Syrien, gehörte zu den markantesten Persönlichkeiten der neuen Türkei. Mit Talaat und Enver Pascha war er einer der Hauptträger der deutschen Orientierung in der Türkei während des Weltkrieges und einer der treuesten Anhänger des Bündnisgedankens. Von den Armeniern wird er als einer der Urheber der Armenierverfolgungen bezeichnet, wogegen der Ermordete stets energisch Stellung nahm.

Nach dem Zusammenbruch erst von den Engländern in Malta gefangen gehalten, begab er sich mit Enver und Talaat Pascha nach Berlin. Während seiner Abwesenheit wurde er in Konstantinopel auf Betreiben der Entente zum Tode verurteilt. Später begab er sich über Rußland nach Kleinasien, um im Verein mit Mustapha Kemal Pascha den türkischen Widerstand gegen den Frieden von Sevres zu organisieren.

Offenbar auf der Reise nach Angora, wurde er in Tiflis das Opfer des armenischen Hasses.

Handwritten: 350v. 26. Juli 22

Dschemal Pascha

Wie bereits kurz gemeldet, ist in der georgischen Hauptstadt Tiflis Dschemal Pascha mit seinen beiden Abteilungen auf offener Straße erschossen worden. Soweit bisher verlautet, handelt es sich um einen Rachesturm armenischer Terroristen, die in dem Ermordeten einen der Haupt-schuldigen an den Armenierverfolgungen während des Krieges sahen und die auch ihr früheres Opfer, Talaat Pascha, feindlich bis nach Berlin verfolgt hatten. Wie an Talaat verlor das deutsche Volk auch an Dschemal einen treuen Freund aus der Zeit gemeinsamer deutsch-türkischer Waffenbrüderschaft, einen Bewunderer deutscher Kriegskunst und Organisation. Ehemals türkischer Marineminister, war Dschemal Pascha während des Krieges Oberkommandierender der vierten türkischen Armee in Syrien und Palästina, das er bis kurz vor dem Zusammenbruch in zäher militärischer und politischer Arbeit gegen die Ententetruppen erfolgreich verteidigt hat. Im Jahre 1917 traf er am 28. August in Berlin ein. Sein informatorischer Besuch galt vor allen Dingen allen Anstalten und Stätten, die zur Weiterbildung und Instandhaltung unserer Marine dienten. So besuchte er außer den deutschen Werften und Häfen auch die Krupp'schen Werke in Essen. Trotz seiner eigenen, vorwiegend französischen Erziehung ließ er seine beiden älteren Söhne sich in Deutschland für ihren künftigen Beruf vorbereiten, ließ er junge Türken zur Marine-Ausbildung nach Deutschland schicken und gab er bei der Heranbildung der türkischen Seefahrten in der großen Anstalt auf der Insel Halki bei Konstantinopel deutschen Methoden und deutschem Geist den Vorzug.

Nach dem Zusammenbruch der Zentralmächte floh er gleich vielen seiner Landsleute nach Deutschland. Ein türkisches Kriegsgericht verurteilte ihn während seines deutschen Aufenthaltes in contumaciam zum Tode. Von Deutschland ging er über Sowjetrußland nach Afghanistan, dessen Armee er in der letzten Zeit befehligte. Gleich Talaat Pascha ist auch mit Dschemal einer der besten, Befähigten und Wohlmeinendsten

Kopie aus dem Bundesarchiv

EK 4: Deutsche Zeitung gazetesinde 30 Temmuz 1922 tarihinde yayınlanan haberin tercümesi

“Cemal Paşa’nın Öldürülmesine Dair”

EP. Konstantinopel, 28 Temmuz

Burada (İstanbul) Cemal Paşa’nın öldürülmesi emrini Çeka’nın verdiği konuşulmaktadır. Cemal Paşa’nın niyeti Tiflis’ten Ankara’ya geçmekti. Mustafa Kemal ile görüşecekti. Sovyetlere karşı mücadele eden Enver Paşa’nın desteklenmesini Mustafa Kemal’den isteyecekti”⁴¹.

⁴¹ Deutsche Zeitung, “Zur Ermordung Djemal Paschas”, 30 Juli 1922.